

Iréne Johansson

Utbygd grammatikk

Språktrening i samsvar med Karlstadmodellen

INFOVEST forlag

Iréne Johansson

Utbygd grammatikk

Språktrening i samsvar med Karlstadmodellen.

Stor takk til barn og pedagoger i følgende barnehager for medvirkning ved fotografering:

*Vallmans språkenhet, Täby specialförskolor i Täby
Spindeln og Lysmasken, Tuna förskola i Österåker*

UTBYGD GRAMMATIKK *Språktrening i samsvar med Karlstad-modellen*

Utgiver i Sverige: ©2006 Iréne Johansson og Hatten Förlag

REDAKTØR Katarina Moen Lindberger

FOTO Anneli Tisell

GRAFISK FORM Kristina Schollin-Borg og Eva-Marie Wadman

ILLUSTRASJONER Birgitta Karlenäs

FOTO Anneli Tisell

VIGNETTER Eva-Marie Wadman

Utgiver i Norge: ©2015 InfoVest Forlag i samarbeid med Statped avd. for læringsressurser og teknologi og med støtte fra Utdanningsdirektoratet

OVERSETTELSE TIL NORSK Kirstin Bergem

NORSKSPRÅKLIG KONSULENT Torild Olsen

SVENSKSPRÅKLIG KONSULENT Monica Ingemarsson

Opplag 1:1

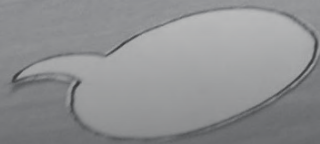
ISBN 978-82-90910-68-1

Denne boka er beskyttet etter lov om opphavsrett. Sitér oss gjerne, men angi kilden.
Mangfoldiggjøring av innholdet, helt eller delvis, er ikke tillatt.

Utbygd grammatikk

TEORI

Innhold **TEORI**

7	Forord
8	Innledning
9	Teoretisk introduksjon
11	Pragmatikk
12	Språkspill
12	Språkspillet trekk
13	Logisk sekvens i språkspillet
14	Handlinger i språkspillet
15	Variasjoner i språkspillet
15	Betydninger i språkspillet
17	Leksikon
18	Leksikon- et levende, åpent system
19	Struktur i leksikon
20	<i>Substantiv</i>
21	<i>Pronomen</i>
21	<i>Determinativ</i>
22	<i>Adjektiv</i>
23	<i>Verb</i>
24	<i>Adverb</i>
25	<i>Preposisjoner</i>
26	<i>Konjunksjoner og subjunksjoner</i>
27	<i>Andre ord</i>

29	Grammatikk
30	Ytringen – en konstruksjon
31	Setning
32	<i>Helsetning</i>
33	<i>Leddsetninger</i>
33	<i>Samordnede setninger</i>
34	Fraser
34	<i>Nominalfrase</i>
36	<i>Verbfrase</i>
39	Talen
39	Prosodi
40	Fonologi
43	Uttale
46	Pedagogiske prinsipper
47	De små skritts pedagogikk
47	Individualisering
47	Tydeliggjørende pedagogikk
47	Tegn og skrift som ASK
50	Pedagogisk struktur
52	Fotnoter

55	ARBEIDSBOK
-----------	-------------------

Forord

Den norske oversettelsen av «Utbygd grammatikk» foreligger herved. Den norske oversettelsen er samlet i en bok, som inneholder en teoretisk del med et enkel teoretisk innhold og en arbeidsdel, med forslag til oppgaver for elevene. Teoridelen er oversatt fra svensk med tilpasninger til norsk språk og terminologi i tråd med NRG (Norsk referansegrammatikk 1997)¹. Tilpasningene og omskrivningene gjelder i hovedsak kapitlene Leksikon og Grammatikk.

Ordklasseinndelingen med undergrupper består av følgende endringer: Pronomen er delt i to ordklasser; pronomen og determinativ. Determinativ består i hovedsak av undergruppene possessiv (eiendomsord), demonstrativ (pekeord), og kvantorer (mengdeord), grunntall, artikler og ubestemt pronomen.

Pronomenklassen består av personlig pronomen, refleksivt pronomen **seg**, resiprokt pronomen **hverandre** og spørrepronomen. Relativt pronomen **som**, regnes som subjunksjon.

Ordenstall er undergruppe under adjektiv. Konjunksjoner er delt i konjunksjoner (sideordningsord) og subjunksjoner (underordningsord).

De grammatiske termene får mindre betydning for forslagene til øvelser i arbeidsboka. Fargekodene i arbeidsboka berøres lite og vil være gjenkjennelige for brukere av «Les lett» (2006) («Läs- och skrivprocessen hos barn med Downs syndrom») og den svenske utgaven av «Utbygd grammatik» (2006). Se side 15 i Arbeidsboka).

Kirstin Bergem

Innledning

Da jeg begynte å tenke på hva denne introduksjonen til utbygd grammatikk skulle handle om, sto noen av de møtene og samtalene jeg har hatt om grammatikk og grammatisk utvikling fram for mitt indre syn. «Grammatikk er så vanskelig» eller «grammatikk er så kjedelig», er noen vanlige oppfatninger som jeg har hørt. Ikke i det hele tatt! Grammatikk er utfordrende, spennende, morsomt og fantastisk. Jeg ønsker at alle mennesker skal få anledning til å oppdage grammatikkens muligheter til å skape uendelige rom av betydninger.

Det er derfor, og med disse følelsene, at denne boka har blitt til. Boka er oppdelt i tre separate deler; en teoridel, en pedagogisk del med instruksjoner og en PDF fil med materiell. De tre delene kompletterer hverandre.

Å få følge et menneskes grammatiske utvikling, er som en svimlende oppdagelsesreise, bare en gir seg tid til å se småsteinene og ikke bare alle de store fjellene. Iblant kan de små steinene være krystaller som lyser og fanger blikket, mens andre ganger kan de være vanskelig å oppdage hvis en ikke vet hva en leter etter. Det er nettopp derfor det kan være nyttig å lese teoriboka.

Den teksten og de illustrasjonene som foreligger i denne boka, er et produkt av et kreativt samarbeid. Jeg er privilegert som har fått muligheten til å være med på det. Takk Birgitta, takk Anneli, takk Katarina, takk Kristina og takk Eva- Marie.

V HUNGVIK 22 APRIL 2006

Irène Johansson

Teoretisk introduksjon

Øvelsene i den pedagogiske delen, arbeidsboka, handler framfor alt om grammatikk og ordforråd. Øvelser til trening av prosodi, fonologi og uttale finnes også, men det sentrale i boka er grammatikk.

I dette kapittelet gis en teoretisk bakgrunn for hvorfor øvelsene ser ut som de gjør. Det er ikke en fullstendig teoretisk gjennomgang, men et utvalg blant ulike teorier som passer øvelsene. Håpet er at en viss innsikt i teorien skal gi forståelse for øvelsene og gjøre det lettere å sette dem inn i en meningsfull sammenheng. Teorien er ment å vekke en ydmykhet for den komplekse innlæringsoppgaven som hvert barn står overfor når det begynner å tilegne seg morsmålets grammatikk. Noen barn trenger mer hjelp til å finne de abstrakte strukturene enn andre barn, og det er dette denne boka handler om.

Teksten er ikke skrevet for at den i første rekke skal være lett å skumlese. En behøver sannsynligvis å lese kapittelet flere ganger for å få med seg helheten. Språkteori er ikke enkelt, og det er verken ønskelig eller mulig å forenkle for mye. Men det menneskelige språket er utrolig spennende, og grammatikk er fascinerende bare en kommer over den første motstanden som alle fremmede begrep vekker. Mange ord som brukes kan kanskje kjennes fremmede, men de blir forklart i teksten.

Ettersom tyngdepunktet i øvelsene ligger på grammatikk og ordforråd, blir det også slik i den teoretiske introduksjonen. Ytterligere øvelser for prosodi, fonologi og uttale, kan en hente fra andre bøker².

Det aller viktigste er selvsagt at innlæringen av øvelsene leder til at språket kan brukes mer effektivt i hverdagen. Derfor innledes dette kapittelet med noen sider som handler om språkets bruk i kommunikasjon.

Pragmatikk

‘Pragmatikk er et begrep innenfor språkvitenskapen som handler om hvordan vi bruker språket. Innenfor barnespråkforskningen var denne delen temmelig bortglemt i den første halvdel av 1900-tallet, men den fikk et oppsving på 1970-tallet. Siden da har mange studier og ulike teorier kommet til. Det finnes de som mener at barn lærer seg ord og grammatikk fordi de støter på hindringer i sin kommunikasjon. Det kan for eksempel være slik at barnet ikke oppnår de effekter med sin kommunikasjon som han/hun hadde tenkt seg. Dette kan i sin tur bli en utfordring som driver barnet framover i hans eller hennes språkutvikling. Med et slikt utgangspunkt skulle en også kunne si at språktreningens sterkeste drivkraft og ytterste mål er språkets bruk.

Hva betyr det da å bruke språket sitt? Det betyr mange ulike ting som kan beskrives på ulike måter. En viktig inndeling er den mellom personlig og sosial bruk. Vi behøver alle å orientere oss i vår omverden, og på sett og vis lærer vi oss å beherske verden gjennom å benevne den og kode den språklig på ulike måter. Ettersom det er vanskelig å huske, og i tankene håndtere ting som en ikke har ord for, er en viktig funksjon i språket å holde orden på tanken og minnet og effektivisere tankearbeidet. For den egne, indre bruken har språket den viktige funksjonen å tydeliggjøre mål og løsningsalternativ i problemløsningsprosessen, bearbeide erfaringer og kunnskaper i læreprosessen og ikke minst å tillate flukt i tid og rom for dagdrømmer og fantasi.

Språket skal også brukes som en livline til andre mennesker og til samfunnet i det store og hele. I grunnen gjelder det at en gjennom språklige handlinger påvirker andre mennesker, men også at en selv lar seg bli påvirket. Jeg kan la mine tanker, motiv, interesser og kunnskaper bli forandret gjennom at noen andre deler sine erfaringer, vurderinger og fantasier med meg og visa versa. Dette handler om kommunikasjon, og er en prosess som skjer samtidig på flere nivå.

På et nivå kan jeg la min egen person bli påvirket, og det kan ha betydning for min egen selvfølelse, selvstendighet og uavhengighet. Samtidig kan de påvirkningene jeg får og gir i kommunikasjon, ha betydning for min posisjon i mitt sosiale nettverk og for den grad av samhørighet og fellesskap jeg kommer til å erfare. På et tredje nivå kan jeg komme til å påvirkes av hvordan jeg definerer meg som medborger. Nettopp det at vi er delaktige i og forstår hverandres handlinger og erfaringer samt at vi deler den måten vi betrakter verden på, er selve bakgrunnen for sosialt liv og en grunnleggende faktor i samfunnsbyggingen.

I blant skiller en mellom fire hovedfunksjoner i språkets sosiale anvendelse. Den første og kanskje mest grunnleggende er den funksjonen der jeg uttrykker mitt innerste jeg, mine følelser og behov og herigjennom viser meg selv fram, men også der jeg møter andre personer i samme «avkledd» posisjon. En annen viktig funksjon er den som skaper sosiale bånd og som opprettholder sosial nærhet og fellesskap mellom mennesker. Det er det sosiale småpratet som styrker så vel mitt eget jeg, min følelse av jeg-du og følelsen av å tilhøre en spesiell gruppe.

Den funksjonen som vi oftest snakker om, er den hvor vi formidler våre tanker og erfaringer til andre. Dette gjør vi dels for å få bekreftelse på at vår egen oppfatning om virkeligheten deles av andre, og dels for å snakke om hvilke standpunkt vi selv har. Ytterligere en viktig funksjon er den kontrollerende som når en har et ønske om å bestemme over eller styre andres tanker og handlinger.

Språkspill

Hvordan går det når vi bruker språket sosialt? En kunne sammenligne det med et språkspill³ der det finnes ulike trekk som deltagerne kan gjøre. Deltagerne i spillet er avhengige av hverandre, og spillet vokser fram gjennom et gjensidig gi og ta. Hva hvert enkelt språkspill går ut på, vet en egentlig ikke helt og fullt før alle deler av spillet er spilt og spillet er ferdig.

Hvordan spillet skal spilles, er imidlertid styrt av klare regler. Disse reglene læres inn, og de er felles for dem som tilhører en viss gruppe. Derimot kan ulike grupper ha ulike regler. Det betyr at den som har lært seg regler som gjelder for et bestemt språkspill i en gruppe, kan kjenne seg igjen og tolke spillet. Derimot kan den som ikke har lært seg reglene, ha store vansker med både å tolke og uttrykke seg slik at han blir akseptert i dette spillet.

For å lære seg spillets regler, må en spille spillet mange ganger. Det betyr at den beste treningen for å lære seg å bruke språket sosialt, er å bruke det i ulike sammenhenger og sammen med ulike personer.

Språkspillet trekk

En type viktige regler i språkspillet er de som regulerer turtaking mellom spillerne på tilsvarende måte som i ludo eller i sjakk. Det finnes et grunnoppsett av regler som barnet lærer seg svært tidlig i sin språkutvikling, og som også gjelder i de mer avanserte språkspill selv om det finnes unntak og tillegg til grunnreglene. Disse bestemmer at en spiller om gangen er aktiv og at den/de andre er oppmerksomme på han/henne. En skal lytte, se og bearbeide den informasjonen en tar imot, og det er ikke minst viktig å gi den tiden som spilleren trenger for å gjøre ferdig sitt trekk. Så snart den aktive spilleren er ferdig med sitt trekk, skal det skje et rollebytte. Den som tidligere var passiv, skal nå være aktiv og visa versa. Da skal en knytte an til innholdet, og uttrykke en fortsettelse eller en avslutning på det tidligere trekket. Slik veksler turtakingen fram og tilbake mellom spillerne. Hvem som helst av de spillerne som deltar, har rett til å begynne. En kan åpne et språkspill ved for eksempel å gi uttrykk for noe som fanger noens oppmerksomhet, eller ved å kommentere noe som medspilleren er oppmerksom på. Dette åpningstrekket kan være slik at det krever et svar. Men det kan også være av den art at det ikke krever et svar. Hvis det ikke krever et svar, kan språkspillet være over med et eneste trekk.

Hvis åpningsreplikken er slik at den krever et svar, er det medspillerens plikt og rett til å ta imot innspillet og føre det videre. Den spilleren som tar imot dette innspillet, kan enten velge å ta imot innspillet og avslutte spillet, eller føre det videre. Så snart språkspillet er kommet i gang på denne måten, kjennetegnes spillernes trekk på hvordan de knytter an til og på hvilken

måte de leder samtalen videre. Effektiv anknytning bakover blir det hvis en fører det sentrale innholdet i forrige trekk videre, men av og til kan det også være nødvendig å knytte an til noe som ikke er helt sentralt eller noe som ligger flere trekk tilbake i spillet. I alle fall er det et felles ansvar mellom spillerne å føre språkspillet framover.

Noen ganger bryter spillet sammen fordi en av spillerne har mislyktes i å ta sitt fulle ansvar for spillet. Da gjelder det for den andre spilleren å vite på hvilken måte en kan reparere det skadede trekket, hvis ikke avbrytes spillet. Det finnes ulike teknikker for å ta tak i spillet på nytt. Ofte skjer det ved at en tar opp det innspillet hvor avbruddet skjedde og repeterer innholdet eller endrer det noe gjennom modifisering eller ekspandering.

Den beste måten å lære seg reglene for turtaking i språkspillet er å delta, øve og skaffe seg egen erfaring. Barn gjør dette fra sine første levemåneder når den tidlige turtakingen i blikk, smil, mimikk, lyd og bevegelse starter. I denne prosessen er den voksne svært inntonende, og tilpasser seg barnet på en god måte. Akkurat denne evnen til å forestille seg medspillerens behov, erfaringer og dyktighet i spillet, er en forutsetning for et positivt samspill. Samtidig er dette et viktig aspekt i utviklingen av samspillet. En spiller blir dyktigere gjennom å lære seg å ta hensyn til medspillerens førkunnskaper og forventninger. Dette betyr at en må lære seg å ta en annens perspektiv i situasjonen, men også hvordan en viser sin forståelse for medspilleren.

Det ideelle samspillet er likeverdig i så måte at spillerne har like stor rett til, og like stort ansvar for spillet. Det er et mål i språktreningen at barnet, som den voksne, skal bli en så kompetent språkspiller at han/hun kan spille på de samme vilkår som medspillerne. I virkeligheten er det sjelden slik. Det mest vanlige er at det er en dominant part i språkspillet og en eller flere underordnede spillere. Hvem som er dominant eller underordnet, bestemmes av sammenheng og situasjon, hvilket betyr at den samme personen noen ganger kan være dominant og noen ganger underordnet.

Logisk sekvens i språkspillet

En av de mest grunnleggende reglene i språkspillet er at trekkene skal veksles på en slik måte at en logisk handlingssekvens bygges opp og at et samtaleemne blir mangesidig belyst.

For at dette skal skje, må spillerne lære seg hvordan en uttrykker seg for å skille ukjent og ny informasjon i spillet. Den nye informasjonen fører spillet framover, og derfor må den vise framover på en tydelig måte. Det finnes ulike måter å framheve den nye informasjonen språklig, for eksempel ved å bruke substantiv i ubestemt form. Informasjon som er kjent forutsettes også å være delt informasjon, og språklig kan dette markeres for eksempel med pronomen eller substantiv i bestemt form. Ukjent informasjon brukes mest som bakgrunnsbeskrivelse eller som utfyllende informasjon til den nye informasjonen.

Hva som er ny eller ukjent informasjon, avgjøres av medspillernes førkunnskaper. Ny informasjon er altså informasjon om samtaleemnet (som er nødvendig i forhold til spillernes ukjente informasjon), for at den logiske sekvensen skal kunne bygges videre. De som spiller språkspillet, må

derfor kunne danne seg forestillinger om hva medspillerne allerede vet om samtaleemnet. Det gjelder å kunne sette seg inn i samtalepartnerens erfarings- og tankeverden.

Dette kan av og til sammenlignes med å holde en rød tråd i samtalen. En spiller tar et initiativ og presenterer et emne. Medspilleren tar imot dette emnet og svarer. For å bygge på den røde tråden, kreves det at han/hun tilfører noe nytt omkring samme emne og gir ifra seg sitt trekk med dette nye i fokus. Den spilleren som tar imot dette trekket, svarer og fører den røde tråden videre hvis han/hun i sin tur tilfører noe nytt som kan assosieres med det opprinnelige emnet. I de tilfellene der en spiller ikke tilfører noe nytt, kan det lede til at så vel den logiske handlingssekvensen som hele spillet avbrytes.

Å lære seg hvordan en håndterer spillets ulike trekk for å bygge opp et stort språkspill med en logisk sekvens, er ikke helt enkelt. Utviklingen kan ses i den røde trådens lengde. Fra begynnelsen finnes den nesten ikke i det hele tatt, så er den kort, og med mye trening blir den lengre.

Handlinger i språkspillet

En viktig funksjon i språkspillet er de handlinger som utføres ved hjelp av språkspillets ulike trekk. Dette er språklige ytringer som står i stedet for konkrete handlinger. En kan for eksempel forlange, berømme, hate, hilse, lyve, planlegge og repetere. Noen språklige handlinger er vanskelige eller til og med umulige å utføre i konkret handling, for eksempel fornekte, ironisere, love, tolke.

Det finnes mange ulike handlinger i et språkspill. Barnet begynner å trene på visse grunntyper av handlinger fra tidlig alder. Disse har til hensikt å vise fram og hevde egen person eller å styre over andre. Det kan være at barnet vil trekke til seg oppmerksomhet, vise følelser eller kunnskaper, vise sin vilje eller vise innholdet i en tanke- eller fantasiverden. I relasjon til andre kan barnets handlinger være slik at han/hun vil styre andres oppmerksomhet eller bestemme hva de skal gjøre eller tenke. Også i dokkeleken blir de raskt anvendbare. Det lille barnet sier eller gjør tegn for «vaske, vaske, vaske» i stedet for å vaske dokka på ordentlig. I språkspillet som handler om denne dokkeleken, gjentar barnet den samme ytringen, og har på den måten utført vaskehandlingen med ord, så vel i leken for seg selv som i samtalen med en annen person.

Handlingene i språkspillet framskynder en rekke forløp i den situasjonen som rår akkurat der og da. Samtidig tydeliggjøres og bindes ulike hendelser sammen når de språklige handlingene brukes som kommentarer ved at en setter ord på det som skjer. De språklige handlingene gjør det også mulig å utføre handlinger i tid og rom som ikke er aktuelle her og nå. Hvis det er handlinger som allerede er gjort, skjer dette i fortellende form. Hvis handlinger ikke er utført, men ligger i framtiden, nært- eller fjernt liggende, skjer det i framtids- eller planleggings form.

Å handle med språket er antakelig en svært viktig drivkraft i hvert barns språkutvikling. Voksne vet dette selv om denne kunnskapen er mer eller mindre ubevisst hos de fleste. Små barns språklige handlinger leder ofte til et resultat som er åpenbart for barnet. I takt med at språket deres utvikles, blir de språklige handlingene ikke bare flere, men også mer komplekse.

Da gjelder det at medspillerne i språkspillet har beholdt sin iboende forståelse for de språklige handlingene og en evne til å gi barnet passe store utfordringer.

Variasjoner i språkspillet

Barn lærer seg det språket de har rundt seg. Det er det språklige miljøet som bestemmer grammatikken, ordforrådet og oppbyggingen av lydsystemet selv om barnet har visse medfødte forutsetninger for å utvikle språket sitt. Språket er på den måten et sosialt fenomen, og språkutviklingen skjer innenfor en sosial ramme.

Språkspill er også innbakt i en sosial og kulturell sammenheng. Det er disse sammenhengene som bestemmer den siste utformingen av spillets grunnregler. Alle språkspill kan ikke spilles i alle kulturer eller subkulturer, og det finnes spesielle spill for spesielle anledninger, for eksempel ved tannlegebesøk, lek eller undervisning. Alle spill foregår i overenstemmelse med situasjonens spesielle forutsetninger, og dette kan forklare hvorfor det finnes så mange variasjoner ut fra samme grunnregler i språkspillet.

Reglene i et språkspill kan bestemme hvordan en får spille ut sine trekk avhengig av medspillere, når en får spille ut sine trekk, hva innholdet i dem tillates å være og hvor en får spille spillet. Hvem medspilleren er, kan være av største betydning, og det kan være stor forskjell på hva som er tillatt eller ikke tillatt om medspilleren er mann- kvinne, voksen-barn, ung-gammel, bekjent- fremmed eller overordnet-underordnet.

Språkspillets regler er i de aller fleste tilfeller uskrevne, og vi lærer oss reglene gjennom å delta og samle erfaringer. Den som bryter noen av disse uskrevne språkspillreglene, bruker som oftest å bli oppdaget. Dette utnyttes iblant bevisst for å oppnå komiske effekter, men hvis viktige regler brytes ofte, kan det for eksempel lede til vanskeligheter med å bli en i gruppen. Språkspillets betydning for å definere mennesker som tilhørende eller ikke tilhørende i ulike grupper, er stor.

Det lille barnet lærer seg bestemte grunnspråkspill, og bruker dem på en rituell måte. I løpet av utviklingen lærer barnet framfor alt å tilpasse seg til den situasjonen som rår. For å bli en ordentlig språkspiller, trenger en å trene og skaffe seg innsikt og erfaringer fra mange ulike språkspill. Grunnreglene må læres, men også de variasjonene som er vanligst. Det går nesten ikke an å bli undervist i disse reglene og variasjonene fordi mangt og mye er taus kunnskap - kunnskap som alle erverver seg gjennom å delta, men som få kan sette ord på.

Betydninger i språkspillet

Språkspillet er en form eller en struktur som vi lærer oss for å være effektive i vår språkbruk sammen med andre mennesker. Vi gjør våre trekk og utfører handlinger med språket. Innholdet i disse handlingene bestemmes likevel av de ordene og den grammatikken en velger.

For å bli en dyktig språkbruker, kreves det derfor at en lærer seg mange ord og regler for hvordan ord dannes og for hvordan de i sin tur bygger opp setninger og meninger.

Leksikon

Leksikon er et begrep innenfor språkvitenskapen som brukes når en snakker om de egenskapene i språket som har med ord å gjøre. Det kan være størrelsen på ordforrådet, hvordan ordene grupperes i ulike kategorier og hvordan de er beslektet med hverandre betydningsmessig.

Noen ganger, som i dette kapittelet, regnes også kunnskap om hvordan ord dannes og bøyes, til leksikon. Oftest mener en riktignok at dette hører hjemme under begrepet grammatikk.

Ordet er sentralt når mennesker tenker og snakker om språket.

Hvordan en skal definere et ord, beror på hvilken type av språk en tenker på. Men ikke en gang i den typen språk som norsk tilhører, er det enkelt å finne en god definisjon på begrepet ord. På tross av dette synes alle å vite hva et ord er, hvilket skulle bety at ordet er en psykologisk realitet for oss. Vi vet det intuitivt!

Noen ganger beskrives ordet som den minste delen i språket som kan brukes selvstendig. I skrift er dette enkelt å se fordi ordet er en sekvens av bokstaver som avgrenses av mellomrom både før og etter ordet. I døves tegnspråk ser vi ordets begynnelse og slutt gjennom endringer av hendenes bevegelse og form. I tale er det ikke like enkelt siden det ikke finnes tilsvarende grenser som i skrift og i tegnspråk. Hvis vi snakker overdrevent langsomt, kan vi likevel løfte fram ordet ved hjelp av pauser. Det finnes imidlertid andre viktige ledetråder i norsk og i mange andre språk som kan hjelpe oss til å identifisere ordets utstrekning. Det er ordprosodien - betoningen og tonelagene i norsk - som har som funksjon å holde helheten i ordet sammen, så vel som å vise hvor grensene til andre ord går. Ordprosodien er ulik i ulike språk, og vi må alle lære oss den samtidig som vi lærer andre aspekter av språket.

Ordet har en betydning, som vi lærer oss, og et uttrykk for denne betydningen, som vi også lærer oss. I de aller fleste tilfeller, finnes det ingen naturlig forklaring på hvorfor en bestemt betydning uttrykkes på en bestemt måte. En bruker å si at relasjonen mellom uttrykket og innholdet er vilkårlig, og med denne definisjonen betraktes ordet også som et symbol.

Men det er ikke så enkelt som å si at et ord har en betydning. Snarere kan en si at et ord har en kjerne av betydning som deles av de som bruker det, men at hver bruker dessuten har sin personlige tolkning av ordet. Erfaringer av ulike slag farger ordet og gir dets kjernebetydning ulike valører hos ulike brukere. Det betyr at jo mer likeartede erfaringer av virkeligheten og språkspillene som to personer har, desto større sjanse har de for å forstå hverandres ord.

En kan si at noen ord, først og fremst substantiv og pronomen, refererer til noe, og at dette «noe» kan pekes ut med ordet. Andre ord, først og fremst adjektiv, verb og adverb, kan brukes for å si noe om det som kan pekes ut. Dette kan gjelde noe som finnes, for eksempel et tre, noe som ikke finnes, for eksempel forvitret, noe som ikke kan finnes, for eksempel levende mumie

og noe som skulle kunne finnes, for eksempel verdensfred. Ved hjelp av ordene kan vi lokke fram forestillinger om nesten hva som helst. Derfor er ord så nødvendige.

Det finnes ord som er enkle. De enkle ordene er bygd opp av en betydningsbærende enhet (=et morfem)⁴ og kan ikke deles opp i mindre betydningsenheter. Disse enkle ordene kan bestå av en stavelse, for eksempel *dal*, eller flere stavelser, for eksempel *alkohol*. Andre ord består av mer enn et morfem og kan deles opp i mindre betydningsenheter. Det finnes sammensatte ord som består av to eller flere ord, og det finnes avledete ord som består av en ordstamme + affiks.

Ikke noe leksikon inneholder alle ordene i et språk. I et leksikon er det framfor alt et kjerneordforråd som tas opp mens de fleste sammensatte, avledede eller forkortede ordene ikke er med. Uvanlig er det også at dialektord, slangord, tabuord eller de ulike fagspråkernes ord er med. For disse ordene finnes det spesielle ordbøker.

Hvor mange ord finnes det i det norske språket? Det er det umulig å svare på, men en pekepinn kan en få ved å telle ord som tas opp i store ordbøker. Norsk Ordbok⁵ vil ha over 300 000 ord når den er ferdig.

Når en teller ord for å få en oppfatning av et barns personlige leksikon, bruker det å skje på to ulike måter. Dels teller en hvor mange ulike ord barnet kan, dels hvor mange ganger barnet bruker ordene som de kan. Dette er to like viktige former for kartlegging/registrering, men de skal holdes fra hverandre. I språktreningen er det en hovedoppgave hele tiden å stimulere til å øke så vel størrelsen som bruken av det personlige ordforrådet.

Leksikon- et levende, åpent system

Det er en fantastisk egenskap ved språket at vi kan lage nye ord eller nyansere betydningen av gamle når vi behøver det. Våre levestandarder bestemmer i høy grad hvilke ord vi skaffer oss. Et menneske som lever av reindrift, behøver kanskje 300 ord for snø og is⁶⁶, mens et storbymenneske knapt har bruk for mer enn en brøkdel av de nyansene av snø- og isforhold som de 300 ordene gir. Hvilket som helst leksikon er et levende, åpent system som befinner seg i en stadig utvikling. Vi låner stadig nye ord fra andre språk, og noen ganger forandrer vi dem slik at de passer reglene for norske ord.

Oftest tar vi utgangspunkt i ord som allerede finnes og bygger videre på, eller vi forandrer dem litt. Det er nok at vi vet noe om de minste betydningsbærende delene i språket (morfemene) og de reglene som bestemmer hvordan vi skal lage nye ord av dem. Ved å føye to eller flere ord sammen med hverandre, lager vi sammensatte ord, for eksempel *skoleklasse*. Ved å gå ut ifra en ordstamme og legge til et affiks, skaper vi avledede ord. Det vanligste i norsk er at vi bruker et prefiks som vi setter foran ordstammen, for eksempel *sørp*reg eller et suffiks som vi plasserer etter ordstammen, for eksempel *visdom*. For å legge til noe ekstra til ordstammens grunnbetydning, kan vi bøye ordene, for eksempel *skolen*, *skolens*, *skoler*.

Det finnes et begrenset antall affiks i norsk, og de kan ikke brukes hvor som helst. Noen kan bare stå foran ordstammen, det vil si at de er prefiks. Noen vanlige prefiks er: u-, van-, a-, an-, non-, inter-, bi-, sær-, mis-, sam-, de-, in-, ir-, im-, kon-.....

Andre affiks kan bare stå etter ordstammen, det vil si at de er suffiks. De vanligste suffiksene er: -ing, -bar, -skap, -het, -løs, -dom, -som, -lig, -ende, -else, -iker..... Noen av prefiksene og suffiksene er mulig å betone, mens andre ikke er det. Når en lager et nytt avledet ord ved hjelp av prefiks og suffiks, må en altså ha en fornemmelse for ordenes prosodi.

Noen ganger må vi lage helt nye ord fordi det dukker opp begivenheter i virkeligheten som vi ikke har ord for. Dette gjelder i høyeste grad for barn som holder på å bygge opp et ordforråd. Hvis barnet ikke får hjelp til å finne de ordene som andre bruker, er det mulig at barnet finner på sine egne ord. Det som da kan skje, er at ingen andre forstår barnets ord.

Struktur i leksikon

For at vi skal kunne bruke et leksikon på en effektiv måte, må det ha en viss struktur. Et språks leksikon som presenteres i bokform, er vanligvis ordnet i alfabetisk rekkefølge etter ordets første bokstav. Det er sannsynligvis ikke denne rekkefølgen som gjelder for våre personlige leksikon som vi lagrer i minnet vårt. Vi drar snarere nytte av at ord fordeler seg på ulike typer kategorier.

En type inndeling er å dele opp ord i innholdsord og funksjonsord. Innholdsord er ord som har en egen selvstendig betydning. De kan brukes ett om gangen og likevel bety noe, for eksempel *båt*, *viske*, *fin*. Funksjonsord er ord som har liten eller ingen selvstendig betydning. De må koples sammen med ett eller flere andre ord for å få en klar mening, for eksempel *før*, *av*.

En annen måte å dele ordene inn i, er ut ifra hvilke funksjoner de har i en setning, for eksempel i hvilke ledd eller setningsdeler i en setning de kan opptre. Substantiv, adjektiv, pronomen og tallord hører da sammen ettersom de kan inngå i en nominalfrase⁷ i setningen. Substantivene er kjernen i nominalfrasene. En tredje type av inndeling er i ord som kan bøyes og ord som ikke kan bøyes. I kategorien bøybare ord finnes substantiv, pronomen, determinativ, adjektiv og verb. I kategorien ikke bøybare ord finnes preposisjoner, konjunksjoner, subjunksjoner, interjeksjoner og adverb (med visse unntak). Også innenfor ordklassene finnes det flere ulike underkategorier. Denne typen av beskrivelse hviler på en oppfatning om at en hierarkisk strukturell kategorisering er en måte for oss å finne fram blant alle de mange tusentalls ord som finnes i våre mentale ordforråd.

Substantiv

Substantiv er ord som betegner fenomen som kan være konkrete eller abstrakte. De konkrete substantivene representerer fysiske grenser, det går ofte an å ta på dem. De abstrakte substantivene betegner følelser, stemninger, omstendigheter, tilstander, forløp, handlinger og egenskaper. Substantiv på norsk bøyes i tall og bestemthet i tillegg til kasuset genitiv og har iboende grammatisk kjønn.

Substantiv er delt i tre grupper etter egenskapen kjønn som på norsk er hankjønn, hunkjønn og intetkjønn. Kjønn har fremfor alt betydning for hvordan determinativ og adjektiv bøyes, og for hvilken artikkel som brukes når substantivet er hovedord. Substantivenes ubestemte artikkel er en, ei eller et. De fleste substantivene bøyes i bestemthet ved å sette til -en, -a eller -et, for eksempel *stol- stolen*, *bygd- bygda*, *hus- huset*. Noen substantiv har varierende bruk av kjønn, for eksempel *ei bok- boka* eller *en bok- boken*.

De fleste substantiv bøyes i bestemthet, for eksempel *lampe- lampen*. Den bestemte formen brukes for å markere at det som omtales, allerede er kjent eller omtalt tidligere. Den ubestemte formen brukes når en fører inn noe nytt i samtalen, eller når en prater rent allment om en foreteelse. Å vite når en skal bruke bestemt eller ubestemt form av substantivet, er viktig i språkspillet, spesielt for å bygge den logiske oppbyggingen i spillet.

Substantivene kan også deles inn i levende- ikke levende. De ordene som betegner det som er levende, får ofte en oppdeling i egenskapen kjønn, hhv. hankjønn, hunkjønn og intetkjønn.

Kasus er en bøyingsklasse som forekommer lite i norsk hvis en sammenligner med mange andre språk. Substantiv har en grunnform og en genitivform. Genitiv markeres med suffikset -s og markerer eieform og tilhørighet, for eksempel *guttens leker*.

Hva er det som er viktig å lære seg om substantivene? For å kunne holde på, og videreføre den røde tråden i språkspillet, er det nødvendig å kjenne substantivenes kjønn og beherske substantivenes bøyninger i bestemthet og tall. Det bidrar til at de språklige handlingene blir så nøyaktige og tydelige som mulig.

De fleste substantivene bøyes i tall, entall og flertall. De fleste substantivene danner flertall ved hjelp av bøyingsuffiksene -er, -r, for eksempel *vott-er*, *stykke-r*, eller uten suffiks, for eksempel *barn*. Noen substantiv har omlyd: *mann- menn*.